

Hrbáček Magdaléna

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

Andrea Coddington *A zsidó nő* című regényének jellemző jegyei a bináris oppozíció szemszögéből

*A diaszpórában élő zsidóság európai lenyomata mindig magával vonzza és/vagy megteremti a transznacionális, etnográfiai, vallásközi sokszínűség lehetőségének kulturális (szöveg)tereit, melyek jellegüknél fogva országhatárokat feszítenek szét. Egy hagyományos európai zsidó család legalább (!) kétnyelvű (héber, jiddis, a régió, illetve ország nyelve...), ami multilingvális kommunikációt eredményez a mindennapokban az ön- és heteroreprezentáció során is. Mindezen állítások leképezésének olvasatát is felkínálja Andrea Coddington *A zsidó nő* című regénye, mely betekintést ad egy hagyományos, (közép-európai) ortodox zsidó család életébe, és a nő társadalomban betöltött szerepére is fény derül. Felszínre kerülnek olyan ismert zsidó és zsidó női – kisebb mértékben pozitív, többségében inkább negatív – előítéletektől terhes sztereotípiák is, mint például a kiválasztottság, a stigmatizáltság, az elvetettség, melyek bináris oppozíciókban típusokat állítanak elénk. A kulturális, nyelvi „sokszínűséget”, a másságot a regényben előforduló, élesen lekövethető sztereotípiákon keresztül multidiszciplináris megközelítések mentén (imagoológia, kisebbségszociológia, etnográfia) mutatom be.*

Az imagoológia az idegen (*heteroimage*) és a saját vagy énkép (*auto-images*) segítségével a másságot vizsgálja és keresi az irodalmi szövegekben. Ezek a képek mítoszokban, sztereotípiákban, előítéletekben, nyelvi klisékben prezentálódnak, miközben nem a tényleges valóságot képezik le, hanem egy különböző etnikai és szociális csoport mentális diskurzusát mutatják. Az imagoológiai vizsgálódás fókuszában nem csupán a sztereotípiák keletkezése, élhetősége van jelen, hanem az a kérdés is felvetődik, hogy mindezek az egyének és csoportok, melyek a kategorizálást, tipizálást végezték és végzik, milyen funkcióval bírnak, és a szövegekben előforduló hetero- és önreprezentáció mennyire befolyásolja a népek és nemzetiségek közötti együttélést (Zelenka, 2018. 8–15.). Az interetnikus, interkulturális viszonyrendszerek tanulmányozása multidiszciplináris megközelítést feltételez, esetünkben a kisebbségszociológiai (faji, vallási és etnikai viszonyok) vizsgálódás módszertanára és eredményeire is támaszkodom a regényben aktivizáló sztereotípiák felfejtésénél (Horváth, 2006. 24–31.).

A sztereotípiázás folyamatának megkerülhetetlen velejárója a reprezentáció. Az elmúlt évtizedekben elterjedt reprezentációs elméleteket a konstruktivista megközelítés jellemzi.

Az egyik fő csapás a saussure-i alapokra épülő szemiotika, a másik a Michel Foucault nevével fémjelzett diskurzuselmélet. A reprezentációs rendszerek két szinten működnek: egyik a mentális reprezentációk szintje¹, a másik pedig a valamilyen materiális testet öltő jelrendszerek szintje. A társadalmi diskurzusok legfontosabb témái a különböző identitáskategóriák, jelentései pedig a reprezentációkon keresztül teremtődnek meg. A folyamat része a tipizálás, mely alapvető és egyetemes gondolati művelet, a jelentésalkotás szükséges eleme, mivel az egyedi jelenségeket és vonásokat csak típusokban vagyunk képesek megragadni. A fenomenális világ érzékelése a tipizálás technikájával történik, a barkochba játékhoz hasonlóan: az általános kategóriákból haladunk a részletek felé. Ezt követi az általánosítás, majd „megszületnek” az oppozíciós csoportok, a „mi és ők”. A személyekről, emberi csoportokról is úgy alkotunk képet, hogy könnyen megfogható, egyszerűsített, mennyiségileg redukált és kiválasztott vonásokból építjük fel az osztálykategóriákat. Ezekből az osztályozási rendszerekből lesznek aztán a nép, a nemzet, vallás, faj stb. kategóriák.² A saussure-i alapvetés szerint a jelentések csak az oppozíciók révén nyernek értelmet (Könczei, 2004. 7–31.).

Reprezentáció és sztereotípiá

A reprezentációs elméletek szerint a közösségi térben való részvételt, létezését az teszi lehetővé, hogy az egyének a reprezentáció segítségével meg tudják osztani gondolataikat. A reprezentáció a kultúra folyamatosságának és újrateremtésének egyik legfontosabb tényezője.

A sztereotípiá pedig a reprezentációnak az a fajtája, ami úgy rajzolja meg a másik képét, hogy annak típusos változatát tovább egyszerűsíti, néhány jellemzőre redukálja, amelyeket alapvetőnek és lényeginek állít be (esszencializál), valamint a természet által adottnak fest le (naturalizál).³ Walter Lippman túlzásokon alapuló képeknek nevezte a sztereotípiákat, melyek alapja az ismételt előforduló tapasztalatszerzés. Allport szerint a sztereotípiá (valójában képek) a kategóriával társult túlzáson alapuló nézet. Egy sztereotípiá kialakulása hosszú folyamat, melynek egyik lényeges mechanizmusa az attribúció, a másik fontos mechanizmus a már említett kategorizáció⁴ (Könczei, 2004. 7–31.).

¹ A mentális reprezentációk fogalmak, képek, képzetek, érzések formájában képezik le a tudatunkban létező tartalmakat. A jelrendszerek ezeket a mentális tartalmakat reprezentálják, helyettesítik be, teszik közölhetővé másokkal. A jelentések a konstruktivista megközelítés szerint nem léteznek önmagukban, csakis a használatukon keresztül, alkalmazóinak reprezentációs gyakorlata által jönnek létre. A különböző médiumok segítségével termeljük, befogadjuk és kicseréljük egymás közt a jelentéseket a társadalmi interakció során.

² A saussure-i alapvetés szerint a jelentések csak az oppozíciók révén nyernek értelmet. Az alapvető nyelvi jelentések ezért kontrasztív jelentések, „bináris oppozíciók” szerint rendezkednek el. Bahtyin szerint a jelentés a párbeszéd eredménye. (A szavakat mindig a másik szájából vesszük.) Durkheim és a kulturális antropológia szimbolikus osztályozási rendszerének hívei szerint ahhoz, hogy a dolgokat világosan el tudjuk egymástól határolni, a különbözőségeket bináris oppozíciókban kell jelölnünk.

³ A sztereotípiák feltételezett jellemvonások, jellemző tulajdonságok, amelyek egyének egy nagyobb csoportjára vonatkoznak, akiknek a hite, szokásai, cselekedetei hasonlóak. A sztereotípiák létrejöttének alapjai lehetnek történelmi tények, egyszerűsítés, általánosítás, túlzás, felnagyítás, kulturális attribútumok bemutatása megszokottként, természetesként, valamint rasszista, szexista és más diszkriminációs formák. A sztereotípiá kiterjedhet nemzetekre, társadalmi, foglalkozási csoportokra, vallási csoportokra, etnikai kisebbségekre, deviáns magatartásúakra.

⁴ A kategória alatt olyan csoportot kell érteni, amelybe a köznapi gondolkodás besorolja az embereket, a dolgokat, az eseményeket. Attribúció alatt szabályok, feltevések, elképzelések húzódnak meg, melyek arra vonatkoznak, hogy az emberek hogyan következtethetnek saját és mások viselkedésének az okaira. Ilyenkor egy személy vagy csoport viselkedéséből személyiségvonásokra lehet következtetni. A kategorizáció folyamán az egyének osztályozzák a csoportra vonatkozó információikat. Egy egyének egy társadalmi csoport

Zsidó sztereotípiák Coddington regényében

Allport (1977. 50–98.) szerint a legismeretesebb zsidó sztereotípiák között vannak pozitív és negatív töltetűek (ravasz, pénzsóvár, szorgalmas, kapzsi, értelmes, törekvő, alattomos, családszerető, kitartó, beszédes, valóságos, megfontolt, megosztó; sztereotíp foglalkozás: kereskedő, orvos, bankár, művész), mégis inkább a negatívak élnek erőteljesebb életet.

Andrea Coddington⁵ *A zsidó nő* (Coddington, 2010) című életrajzi regényében a társadalomba beivódott zsidó sztereotípiák rendre megjelennek. Az említett Coddington-szöveg felkínálja a (vallásos) zsidó nő archetípusának bemutatását is.⁶ Betekintést ad a vallásukat gyakorló zsidó családok korhű hétköznapijaiba. A főszereplő, a „riportalany” koherens élettörténetet mesél el arról, hogy ki volt ő gyermekkorában és hogyan lett érett (zsidó) nővé, magában hordozva a kiválasztottságot, stigmatizáltságot és az

tagjaként való azonosítása annak alapján történik, hogy az egyén olyan tulajdonságokkal rendelkezik, mint amilyenek a csoportra jellemzőek. A sztereotípiák működése a sztereotípizálás folyamata.

⁵ Andrea Coddington a pozsonyi Comenius Egyetem újságírás szakán diplomázott. Radonáról (Radošina) származik. 2002-ben külpolitikai tudósítóként az Egyesült Államokba ment, New Yorkban telepedett le, családot alapított, majd visszatért Szlovákiába. Jelenleg is itt él. Első sikeres műve a *Szép életnek tűnt* című regénye volt. *A zsidó nő* című biografikus regény is magával ragadja az olvasót. Ez a mű egy valós személy, Silvia Fishbaum élettörténetét tartalmazza, amely Szlovákiában bestsellerlistán volt a kiadás évében. A regény főhősét Coddington azonban nem Silviának, hanem Szófiának nevezi. A művet magyar és angol nyelvre is lefordították. Az angol fordítás érdekessége, hogy a regény főszereplőjének referenciális mása, Silvia Fishbaum ültette át angol nyelvre a művet. A regény nem egy holokauszt-túlélő története, hanem a túlélők gyermekének a szocialista világba való beilleszkedését, illetve menekülését mutatja be. A regény születésének körülményeihez tartozik, hogy sok közös vonás van a szerző, Andrea és a mű alanyát képező Silvia közt. Mindketten Amerikában éltek, mikor Szlovákiába látogattak, Pöstyénben találkoztak, ahol Silvia bemutatkozott Andreának, s elmondta, hogy olvasta a szerző első regényét. „Az én történetem is ér annyit, mint a tiéd” – mondta Silvia. A barátság így kezdődött. Volt mit mondani egymásnak a két özvegynek...

⁶ Az európai és az amerikai feminista elméletek mélységeiben vizsgálják a zsidó nőképet, mégpedig a történelem, a szociológia és a pszichológia eredményeire támaszkodva. A témakörrel, a zsidó nőképről ilyen megoldási stratégiákban gondolkodva elsők közt Adler Ruth, a New York-i Baruch College egyetem jiddis és héber nyelvek docense értekezett 1977-ben.

Andrea Coddington A zsidó nő (Coddington, 2010) című életrajzi regényében a társadalomba beivódott zsidó sztereotípiák rendre megjelennek.

Az említett Coddington-szöveg felkínálja a (vallásos) zsidó nő archetípusának bemutatását is. Betekintést ad a vallásukat gyakorló zsidó családok korhű hétköznapijaiba. A főszereplő, a „riportalany” koherens élettörténetet mesél el arról, hogy ki volt ő gyermekkorában és hogyan lett érett (zsidó) nővé, magában hordozva a kiválasztottságot, stigmatizáltságot és az elvetettséget. Az emlékezet, a felidézés során felsejlik a zsidó nép traumája: a holokauszt. Ebbe született bele egy gyermek, Szófia, a zsidó lány, aki egyes szám első személyben eleveníti fel őszintén önmaga, családjá, egy népcsoport élettörténeti töredékeit a háború utáni években. A kommunista Csehszlovákiában nem csupán a számkivetettséggel, hanem a vagyonelkobzással is szembe kellett néznie a jómódú zsidó családnak.

elvetettséget. Az emlékezet, a felidézés során felsejlik a zsidó nép traumája: a holokauszt. Ebbe született bele egy gyermek, Szófia, a zsidó lány, aki egyes szám első személyben eleveníti fel őszintén önmaga, családja, egy népcsoport élettörténeti töredékeit a háború utáni években. A kommunista Csehszlovákiában nem csupán a számkivetettséggel, hanem a vagyonekobbzással is szembe kellett néznie a jómódú zsidó családnak. A gazdag portát elhagyva egy kétszobás kassai lakásba költöznek. Az életrajzi írás egyik olvasata, hogy az egyén milyen kontextuális, kollektív vagy legalábbis behatárolható csoportérdek nyomása alatt élte meg gyermekkorát a szocializmus éveiben, rámutatva az elvetettség lehúzó erejére, a háború utáni első és második nemzedék önkeresésére.

A kiválasztottság mint az önreprezentáció legerősebb eleme

A regény én-elbeszélője egyes szám első személyben meséli a történetet. Az első mondatról kezdve tudatosan tárja fel az ortodox zsidó vallás hitéleti szabályait, a hozzá kapcsolódó rítusokat mint a mentális önreprezentáció egyik formáját. Számos példa ragadható meg a főszereplő „mi” csoportjának az önreprezentációjára. Ennek egyik típusa az ön-megkülönböztetés motívuma. Legmarkánsabb példája a kiválasztottságban gyökerezik, hiszen a zsidó másság egyik meghatározó pontja a „kiválasztott nép” eszmeisége, melyhez egyenesen kapcsolódik a tradicionális történelmi tudat. Több mint háromezer éves etnikai-felekezeti hagyomány kontinuitása áll a kultikus működés középpontjában. Ez a közös tudás néhány döntő fontosságú eseményre kiélezve irányítja az egész rítusrendet otthon és a zsinagógákban, imaházakban is, ami aktualizált vallásgyakorlattal párosulva erősíti meg az öntudatot. A szombat megtartásának csoportkohéziós ereje nagyon intenzív nemcsak a regényben, hanem a vallásukat gyakorló zsidó családokban mindenütt.

- Nem a zsidók tartották meg a sábeszt, hanem a sábesz mentette meg a zsidókat
- tette hozzá bölcsen apám. Belekapaszkodunk, rátámaszkodunk, bárhol legyünk
- szétszórva a világban, gyötrelemben, vagy éppen hálát adva a szerencsénkért, jólétünkért. Sajátunk, de a másoké is – suttogetta elgondolkodva apám... Szabadok vagyunk. Zsidók vagyunk. Soknemzetiségű nép vagyunk, határok nélkül. Sábesz a miénk!⁷ (Coddington, 2017. 5., 8.)

Ez azt jelenti, hogy önmagukra alkalmazzák a szereplők saját csoportjuk jellemzőit. A kiválasztottság motívuma az egész regényt átítatja, amiben a „mi” csoport tagjainak értékrendje a követendő példa. A bináris oppozíció „mi” térfelén van a minden, ami a mindennapok meghatározó mérőzsinórja, míg az „ők” csoport az értékrendből kieső terület, öszövétségi képpel élve: az már a kapukon kívül van.

A mentális önreprezentáció csoporton belüli formái és a másság (gój-zsidó bináris oppozíció)

A hitéletre jellemző jegyek cselekedetekben kelnek életre a szövegben. Ilyen a szombat megtartásának kulturális identitást formáló ereje is, de a Pészach, a Jom kippur, a Rós hásáná liturgiája és az ünnephez kötődő egyetemes, otthonokban megélt zsidó tradíciók is megelevenednek mint az önreprezentáció fontos elemei. Azokban az esetekben, amikor az író az egyes ünnepeket írja le, tudatosan használja a materiális testet

⁷ Az idézetek a magyar nyelvű fordításból származnak (Coddington, 2017).

öltő jelrendszerek elemeit. Ilyenek például a szombati barhesz-takaró, a kipa, a barhesz, a pészach-tál vagy a kiddus-poharak. Nyelvi regiszterét tekintve a mű pozitívuma, hogy az író nő héber és jiddis kifejezéseket beépítve még autentikusabbá teszi a mondanivalót. A könyv végén megtalálható ezek jelentése. A regény ihletője ma is él. Beszélgetésünk során kiderült, hogy szlovákul, magyarul, a szülők héberül és jiddisül is beszéltek otthon. A lányok ezenkívül oroszul és németül, később angolul, Szófia olaszul is tud. Ez a többnyelvűség természetes volt a zsidó családokban. Karády Viktor szerint Európában a héber a mindennapi használatban kiegészült a jiddissel vagy más regionális nyelvekkel (laderno, judezmo), és az adott országhoz igazodva a többség nyelvét is bírták a zsidó emberek, márpedig a többnyelvűség olyan szellemi tőkét képvisel, amely egyrészt megkönnyíti más nyelvek elsajátítását, másrészt széleskörű intellektuális készségeket indukál egyéb területen (Karády, 2001. 32.).

A szombatnak mint a vallásos önreprezentáció legfontosabb elemének egy egész fejezetet szentel a narrátor. A kollektív identitás tudatos erősítése állandó szombati (sabbat) feladatként és célként jelenik meg a regényben a szülők részéről. Ez egyértelmű, hiszen kollektív identitás önmagában nem létezik, hanem mindig csak annyiban, amennyiben egyesek hitet tesznek mellette (Assman, 2004. 89–95.). Ereje attól függ, mennyire él elevenen a mikro- vagy makrocsoporttagok tudatában, mennyire képes motiválni a gondolkodásukat és cselekvésüket. A kulturális identitás tudatos részvétel valamilyen kultúrában, egy adott kultúra megvallása befelé fordulva és kifelé prezentálva is. A szombat és az összes ünnep naplementekor kezdődik. A diaszpórában élő zsidók a világ minden táján az előírásoknak megfelelően, ugyanolyan rítusrendben ülik meg a szombatot. Eltérések leginkább csak gasztronómiai vonatkozásban figyelhetők meg. Ez jellemzi a kisortoványi zsidó szombatot is. A sztereotipizálás további funkciója a saját csoport jellemzése, leírása és a saját csoportra vonatkozó szabályok, előírások betartása is aktivizálódik a regény bevezető soraiban:

A szombatnak mint a vallásos önreprezentáció legfontosabb elemének egy egész fejezetet szentel a narrátor. A kollektív identitás tudatos erősítése állandó szombati (sabbat) feladatként és célként jelenik meg a regényben a szülők részéről. Ez egyértelmű, hiszen kollektív identitás önmagában nem létezik, hanem mindig csak annyiban, amennyiben egyesek hitet tesznek mellette (Assman, 2004. 89–95.). Ereje attól függ, mennyire él elevenen a mikro- vagy makrocsoporttagok tudatában, mennyire képes motiválni a gondolkodásukat és cselekvésüket.

A kulturális identitás tudatos részvétel valamilyen kultúrában, egy adott kultúra megvallása befelé fordulva és kifelé prezentálva is. A szombat és az összes ünnep naplementekor kezdődik.

A diaszpórában élő zsidók a világ minden táján az előírásoknak megfelelően, ugyanolyan rítusrendben ülik meg a szombatot. Eltérések leginkább csak gasztronómiai vonatkozásban figyelhetők meg. Ez jellemzi a kisortoványi zsidó szombatot is.

...a héber nyelv csak az imádság nyelve.

– Ha azok a többiek tudnák, hogy mennyire boldogok vagyunk, és hogy mi, zsidók milyen fennköltten, örömmel ünnepeljük a sábeszt! – hangsúlyozta apám, aki

számára ez a beszélgetés kellemetlen volt, és mihamarabb szeretne volna elfelejteni. Ehhez hasonló véleménycseréhez nem szokott... (Coddington, 2017. 8.)

A sztereotipizálás ugyanakkor a kizárólagosságot is mint osztályozási kategóriát magán hordozza:

- Miért csak mi tartjuk a sábeszt? A többiek miért vasárnap járnak templomba?
 - Mert mi zsidók vagyunk, ők meg nem azok – felelte apám sugárzó szemmel, kimért, szigorú tekintettel, mert érezte, itt most kirobban valami. Nővérkém állát feltartva, durcásan előrelépett és megszólalt:
 - De miért vagyunk egyedül? Miért éppen a mi családunk?
 - Zsidónak lenni kiváltság! – felelt apánk, mellözve közben, hogy a lányával került konfliktusba.
 - Persze! Kiváltság! Mint a koszos kutyáknak!...
 - Gyűlölnék minket. Az egész faluban gyűlölnék! Senki sem szeret minket – tört ki a sírás Melániából. (Coddington, 2017. 7.)

Az idézet sejteti már a bináris oppozícióban rejlő konfliktusforrást, melyre nem kell sokat várni a regényfolyamban. Egy kulturális, etnikai vagy vallási csoport számára központi kérdéssé válik, hogy milyen tanítási mechanizmusokon keresztül tudja megőrizni saját értékeit, s hogy az egyén milyen folyamatok révén válik a csoport tagjává.⁸ Amennyiben figyelembe vesszük, a főszereplő korában milyen lehetőségei voltak az átörökítési mintázatok átadásának, konstatálnunk kell, hogy Kisortoványban csak vertikális szinten tanulhatták meg a héber nyelv alapjait, a jiddis kifejezéseket, a kóser házvezetést, később Kassán a vasárnapi iskolában már intézményesen is. A gyermek viszont igazodni akar a kortársakhoz, azok szokásvilágához, rituális cselekedeteihez. Utánozni kezd, hogy elfogadják. A társadalmi csoportok sztereotipizálása egyben a szimbolikus kizárás eszköze is lesz, mert eltülozza és kizárólagossá teszi a másságot, a különbözőséget, azaz a csoportok közötti különbözőségeket, amivel meggátolja azok integrálódását, egymáshoz való közeledését. Ilyen nagy vallási ellentét alakul ki egy „ártatlannak” vélt utánzásból:

- És egyedül csak mi nem imádtuk a szobrokat, nem vetettünk a falu közepén álló nagy szobor előtt keresztet. Kivéve egy alkalommal. A mi Melániánk. Asszimilálódni akart szegénykém, nehogy feltűnjön a kereszt előtt elvonuló csoportban. Csak egy akart lenni a sok közül. Alig ért haza, anyám torkaszakadtából üvöltötte:
- Nem szabad!...
 - Minden barátom a faluban keresztet vet.
 - Mi nem vagyunk mindenki! (Coddington, 2017. 10.)

Az integrálódás megakadályozása gój-zsidó bináris oppozícióban más esetben is teret kap a szövegben. A pártállami nyomás hatására sokakban elhalványult a zsidó identitástudat a háború után, a vegyes házasságok is gyengítették az egyén és a közösség csoporttudatát. Hatalmas nyomás nehezedett a túlélőkre is. Ez a hátszél sokakban az asszimilációt, másokban az etnikai identitást erősítette meg. A szövegben nagyon kemény elhatárolódásnak lehetünk tanúi:

⁸ A tanulási-tanítási mechanizmusoknak vertikális és horizontális módját különböztetjük meg. Vertikális esetben a szülőktől, nagyszülőktől, horizontális esetben a kortársaktól és az iskolában, intézményesen tanul a gyerek.

- Igen, és el is kaptalak azzal a Hornyák Gyurival.
Melánia elvörösödött, lesütötte a szemét.
 - Azzal a nem zsidó gójjal!
 - Honnan tudod?
 - Azt hiszed, vak vagyok? *Zsidó a zsidót megismeri*, és most inkább hallgass!
- Szegény Gyuri. *A gój az gój, és kész*. Hozhatna akármennyi aranyat, ha a tenyerén hordozná őt, ha istennőt csinálna Melániából, akkor se lenne esélye. Jákob első számú szabálya a lányait illetően az volt, hogy zsidók vagyunk, sokat szenvedtünk, csak zsidó emberhez mehetünk férjhez. Nincs más út. Pont. Pontosabban felkiáltójel. Kérdések, sírás, fenyegetés, mindhiába.
 - Gyuri, egy gój – ezt kapta Hornyák. (Coddington, 2017. 39.)

A második lány is csak (!) zsidóhoz mehetett férhez:

Ugyanúgy ismétlődött meg minden, mint Melánia esetében. A feltételek teljesítve, mindkét fél elégedett. Zsidó – igen. Esküvő – chüpe, Kassa, Harang utca. A menyasszony kora – 21. A szülők – elragadtatva. A fiatalok – szerelmesek. Már csak én maradtam. Hasonló sors vár rám? (Coddington, 2017. 39.)

A negatív előítéletesség megjelenése a regényben (fenotipikus jegyek, nyelvi klisék, a szóbeli előítéletességtől a diszkriminációig)

Az élettörténetet a történelmi események szimultán, precízen kísérik, így a hiteles kortörténeti társadalomrajz erőssége a műnek, amivel az elbeszélő szinte biztosítja a narratíva folytonosságát. Így ágyazódik be a történetbe az államosítás, a vagyonelkobzás folyamata 1945 után. Manisevicséktől elveszik a műhelyt, a szőlőskertet, és Kassára költöznek egy kétszobás lakásba. Folytatódik a főszereplő és egyáltalán a család stigmatizálása. Ennek első mozzanatait Szófia az iskolában éli meg Kassán, amely meghatározó hely egy gyermek életében. A negatív előítéletességnek fokozatai vannak.⁹ A történetben valamennyivel találkozhatunk. Az intézményesített keretek közt megélt elvetettség, a szóbeli előítéletesség, az elkerülés, a hátrányos megkülönböztetés vagy diszkrimináció mély nyomot hagyott Szófiában:

A nevem valószínűleg sokat elárult rólam. A létem, a származásom felhatalmazta az embereket, hogy kinevessenek, hogy kigúnyoljanak, hogy szidjanak, hogy leköpjenek. *A rágalmazás* itt még rosszabb volt, mint Kisortoványon. Sírva jártam haza, mert gyakran le *koszos zsidóztak*... Egyenlők vagyunk és mégis mások... – jutottak eszembe apám szavai, amikor az első és legjobb barátnőmet elvesztettem. Ildikó... Egyek voltunk, kézen fogva sétáltunk, mindenhová együtt jártunk. Még télen is, amikor befagyott a víz az udvaron, együtt korcsolyáztunk a jégen. Amíg... Ildikó anyja odalépett a lányához, és valamit a fülébe súgott... Attól a perctől kezdve Ildikó nem fogta meg a kezem... Az iskolában volt egy derék védelmezőm. Árpi. Zsiga Árpi. *Jól nézett ki, csak cigány volt*. Valószínűleg értettük egymást, de egy dologban különböztünk. *Én zsidó voltam*. Egy alkalommal beléptem az osztályba és majdnem összeestem. A táblára fehér krétával ez volt írva: „Szófia zsidó”. Dermerten álltam a tábla előtt, folytak a könnyeim. Árpi felállt, fogta a szivacsot, és letörölte a táblát. Attól a perctől kezdve velem ült. Szó nélkül ültem le mellé.

⁹ Allport a következő fokozatait állította fel a negatív előítéletességnek: szóbeli előítéletesség, elkerülés, diszkrimináció, testi avagy egyéb erőszak, kiirtás.

Soha nem beszéltünk róla, mégis tudtuk, hogy van köztünk egy mélységes, csendes egyetértés. (Coddington, 2017. 17–18.)

Igen. A kisebbségi státuszcsoporthoz tagjai a veszélyeztetettségben összezárnak, esetünkben a cigány és zsidó kisebbség, viszont nem jön mindig segítség. Az elvetettség ott lapul mindenütt. Az egész társadalmat átítatja. Az utcán, a faluban, a városban, az iskolában. Szófia úgy érezte, hogy az akkori Csehszlovákiában mindenütt jelen van, és nincs kitörési pont:

Utáltam, amikor az utcán a hátam mögött összesúgtak a gyerekek. Azt hitték, nem tudom. A bátrabbak ujjal mutogattak rám: *büdös zsidó!* A föld alá bújtam volna legszívesebben, annyira szégyelltem magam. (Coddington, 2017. 9.)

A sztereotipizálás és az előítéletesség automatikus folyamatokon alapszik. Használatukat elkerülni nem lehet, kivédhetetlen, és nem is lenne jó, ha nem lennének sztereotípiáink, hiszen különféle funkciókat látnak el a társadalmi eligazodásban, viszont a sztereotípiák az egyéni sajátosságokra tekintet nélkül „skatulyázhatja be” az embereket, ami méltatlan bánásmóddhoz vezethet. Az attitűdök és a sztereotípiák nagyon közel állnak egymáshoz. Azt a fajta pszichés mechanizmust fejezi ki az attitűd, amikor felismerjük a gyakran sztereotip szituációt, amely érzelmeket vált ki, majd cselekvést. Az attitűdök egyik válfajának is tekinthetők az előítéletek. Az etnikai előítéletek például többnyire negatív érzelmi színezetűek. Egy efféle negatív etnosztereotípiát a fenotipikus (külső jellemvonások) különbség, a zsidó görbe orr. A negatív előítélet valamely személlyel szemben érzett ellenséges attitűd, melynek alapja pusztán annyiban van, hogy az illető személy egy adott csoporthoz tartozik, és annak következtében feltételezik róla, hogy a csoportnak tulajdonított negatív tulajdonságokkal ő is rendelkezik. A csoportot azonos tulajdonságú egyénekből álló egésznek tekintik. Mindezt a következő intermezzo érzékelteti a regényben, ami Kassán, a villamoson játszódik le az 1950-es években:

– Úgy tolakodsz, mint egy zsidó, aki a mennybe tart! – ordított rám egy idősebb, rendezetlen külsejű férfi a villamoson.

– Honnan tudja, hogy ki vagyok?... Utolsó kérdésem elhangzása után a villamosban vágni lehetett a csendet, minden tekintet csodálkozva szegeződött rám. Uralkodtam magamon, amennyire tudtam, de az öreg mindinkább formába lendült. Teljesen mindegy volt neki, hogy kiabál-e valakire, vagy éppen ok nélkül mérgeződik. – *Az Istenre! Hát senki se vak, hogy ne látná a görbe orrod! Már csak a szarvak hiányoznak a fejedről!* – ordította torkaszakadtából.” (Coddington, 2017. 31–33.)

A fenotipikus jegyekhez a faj, nemzet fogalma köré csoportosuló hiedelmek, jelentések, reprezentációk kapcsolódnak, melyek meghatározzák a társadalom többi tagjának a viszonyulását. Ez pedig nagy mértékben kihat az adott fenotipikus tulajdonságokkal rendelkező személyek életésélyeire, mint ahogy olvashattuk a fenti idézetben is. A negatív faji előítéletesség, az etnosztereotípiák így válik/válhat társadalmilag felépített, társadalmi reprezentációkban gyökerező valósággá (Horváth, 2006. 25.). A II. világháborús zsidóellenes propaganda előszeretettel szemléltette azokat a fenotipikus jegyeket, melyekkel a zsidó embert általánosították: nagy, görbe orr, vastag alsó ajak, nagy, fekete szempár, göndör haj stb. (Nižňanský, 2017. 41–58.). A dehumanizációs felhangú nyílt zsidóellenes propagandának a leszállási íve még sokáig rezonált a köztudatban a háború, a holokauszt-trauma lezárása után is. Egyetlen erős példával szemléltetem, csak azért, mert a regény ebben a társadalmi, állami közegben játszódik. A *Gardista* újságban ilyeneket írtak: „Nem etetnek meg minket azzal, hogy a zsidó is ember. Az ördög, amikor

az emberhez akart hasonlítani, megteremtette a zsidót. A zsidó nem isteni teremtmény, hanem ördögi...” (Gardista, 1939. június 10.)

A fenotipikus jegyekhez a belső tulajdonságok is társulnak. A „koszos zsidó” kifejezés nem csupán a fizikai, hanem az erkölcsi tisztátalanság negatív előítéletességét is vonzza maga után. Sokszor az epidémiákat (például pestis terjedése) is a zsidókkal hozták párhuzamba, ami miatt nagyon sok pogrom volt Szlovákia mai területén a háború előtt, de utána is.

A zsidó kereskedő sztereotípiája

A regény cselekménye egy kelet-szlovákiai kis faluban kezdődik, a gyermekkor felidézésével. Manisevicsék az egyetlen zsidó család egy katolikus faluban. Az apa szorgalmas, műhelye van, szőlőskertje, felesége és három lánya. A szépen virágzó gazdaságból csurran-cseppen. Manisevics úr beosztja a pénzt. Nem mulat a kocsmában, a szombati boráldáson felül, borosgazda létere mértéktartó az alkoholfogyasztásban is és egyáltalán mindenben. Az Allport-féle jellegzetes zsidó sztereotípiák felsorolását illetően Manisevics mintapélda lehet, hiszen valóban szorgalmas, kitartó, törekvő, megfontolt, jól tud bánni a pénzzel. Ez a jellegzetes zsidó vonás „rásegíti” a kis falu lakosait arra, hogy Manisevicséket meggyűljék. Mert Manisevics kölcsön is tud adni. A pénzzel való jó gazdálkodás vetette meg (nemcsak) Kelet-Közép-Európában a zsidó családok jómódját, hiszen a korabeli arisztokrácia kihasználta a zsidó ember gazdasági, kereskedelmi tudását, tapasztalatát, szolgáltatásait igénybe is vette. Tehát a ma sokat emlegetett „a zsidók kezében a bankok, a zsidók kezében a pénz” nyelvi klisé eredete vidékünkön a 14. századig nyúlik vissza, világgazdasági és történelmi tekintetben pedig egészen a babiloni fogságig. Azóta negatív töltetű attitűdként, sztereotípiaként működik. A szövegben is.

A szabadság egyet jelentett Szófiának Amerikával, csakhogy aknazár a határokon, a menekülés hivatalos útjai elzárva, az első szökési kísérlete kudarcba fulladt. Fondorlatossághoz kellett folyamodnia. Testet ölt a tipikusan zsidó jellemvonás, a ravaszság is. A cél szentesíti az eszközt! Szófia menekülési útvonala Olaszországon keresztül vezet

A regény cselekménye egy kelet-szlovákiai kis faluban kezdődik, a gyermekkor felidézésével. Manisevicsék az egyetlen zsidó család egy katolikus faluban. Az apa szorgalmas, műhelye van, szőlőskertje, felesége és három lánya. A szépen virágzó gazdaságból csurran-cseppen. Manisevics úr beosztja a pénzt. Nem mulat a kocsmában, a szombati boráldáson felül, borosgazda létere mértéktartó az alkoholfogyasztásban is és egyáltalán mindenben. Az Allport-féle jellegzetes zsidó sztereotípiák felsorolását illetően Manisevics mintapélda lehet, hiszen valóban szorgalmas, kitartó, törekvő, megfontolt, jól tud bánni a pénzzel. Ez a jellegzetes zsidó vonás „rásegíti” a kis falu lakosait arra, hogy Manisevicséket meggyűljék. Mert Manisevics kölcsön is tud adni. A pénzzel való jó gazdálkodás vetette meg (nemcsak) Kelet-Közép-Európában a zsidó családok jómódját, hiszen a korabeli arisztokrácia kihasználta a zsidó ember gazdasági, kereskedelmi tudását, tapasztalatát, szolgáltatásait igénybe is vette.

majd Amerikába. Kérelmét, hogy kiutazhasson a keleti blokkból egy nyugati országba, elutasították.

Összeszedtem maradék erőmet, lélekjelenléteimet és bementem a Tuzexbe. Megvettem a legdrágább konyakot, és bekopogtam a legnagyobbhoz, a főtörzsőrmesterhez... a titkárnőnek azt hazudtam, hogy meg van beszélve a találkozás. Játsoztam.

– Miben segíthetek, ha már így, bejelentés nélkül berontott hozzám?...

– Elutasította a kérvényemet, hogy Rómába utazhassak két héttel az esküvőm előtt... (Coddington, 2017. 71.)

Az esküvő csak elterelő hadjárat volt a hivatalok előtt, Szófiának esze ágában se volt férjhez menni, de mivel lakást is fenntartott, „vőlegénye” is volt, ráadásul a munkahelyén el is mondta, hogy két hét múlva férjhez megy, hát elhitték. Mindenki... A Tuzexben vásárolt konyak megpuhítja a főtörzsőrmestert, Szófia megkapja a stemplit, megnyílik előtte az út a szabadság felé:

Arról álmodtam, hogyan kaparom át majd magam Amerikába... Ahol zsidó nő lehetek. Felemelt fejjel, egyenes tartással, büszke szívvel, csillogó szemmel, meg mindennel, ami ehhez tartozik. Az álmom akarom álmodni. Zsidó férfit akarok. De mindenekelőtt szerelmet akarok. És a legfontosabb: szabadságot akarok. (Coddington, 2017. 40.)

Nem ilyen egyszerű azért az eset! Szófia nagyon sokat gürcölt azért, hogy a célját elérje. Ahhoz meg pénz kellett. Itt aktivizálódik benne a zsidó üzleti szellem, az élelmes zsidó sztereotípiá:

Minden a pénz, az üzlet körül forgott...

– Most Ukrajnába megyünk – mondtam Helgának, amikor megvarrtuk, amit akartunk.

– Szélesítjük a palettát... A múlt héten Ukrajnában jártam, hogy felkeressem azokat a barátaimat, akikkel még anno az úttörőtáborban voltam... Ezért leveleztem az ukránokkal. Ápoltam a barátságot, meg gyakoroltam az oroszot is... Hogy érdekesebb legyen, átvartam az árcédulákat. Az Amerikából kapott melltartókról, apám ingjeiről az utolsó farmerig, mindenről leszedtem az etiketteket és átvartam őket ezekre. Így most már van Made in Manisevics Szófia farmerünk, Lovable vagy Triumph címkével...

– A véredben van, esküszöm. (Coddington, 2017. 60–62.)

A zsidó nő- és anyakép

A tradicionális zsidó szemlélet a nőt a háztartás központi figurájának látta. A nő a kóser háztartás vezetője, ő gyűjti meg sabbat érkezéssel a gyertyát, megteremt a szombat és a mindenkori zsidó ünnep hangulatát, amihez hozzátartozik a 16. századtól az *Éset Chajil* éneklése is (*Az asszony dicsérete*). Ez az ének péntek este csendül fel, még a boráldás előtt éneklük ezt a csodálatos himnuszt, mely a Példabeszédek 31. fejezetében található. A himnuszt olyan női értékeket preferál, mint a megbízhatóság, alkalmazkodóképesség, szorgalom, talpraesettség, jó vezetői képesség, erős, jó üzleti érzékkel megáldott, jótékony, az otthon melegét megteremtő, férje támasza, okos nő, akit a családja elismer. Egyértelmű, hogy az oppozíció másik oldalán az ellentétes tulajdonságokkal rendelkező nők vannak. Az érények egy idealizált állapotot tükröznek, melyeket megugrani nehéz, de érdemes.

A zsidó nők hagyományos életét éltem... Kóser éttermet üzemeltettünk. [...] Csak feleség voltam a kis férjem számára. Csak zsidó nő voltam a férjem számára. A minden voltam, ami valaha lenni akartam. (Coddington, 2017. 111., 124.)

A főszereplő ilyen zsidó nővé szeretett volna válni. Azzá lett. A szabadság földjén, Amerikában.

Felhasznált irodalom

- Allport, W. Gordon (1977). *Az előítélet*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Assmann, Jan (2004). *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Coddington, A. (2010). *Židovka*. Ružinov: IKAR.
- Coddington, A. (2017). *A zsidó nő*. Ford. Hrbáček Magdaléna. Győr: Art Danubius.
- Karády Viktor (2001). *Őnazonosság, sorsválasztás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Könczei Csilla (2009). *A Borica. Kulturális identitás, rítus és reprezentáció*. Kolozsvár: Kriterion.
- Horváth István (2006). *Kisebbségsszociológia*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó.
- Ňižňanský, E. és mtsai (2016). *Obraz nepriateľa v propagande počas II. svetovej vojny na Slovensku*. Banská Bystrica: Múzeum SNP.
- Zelenka, M. (2018). *K teórii komparatívnej imagológie (úvodné tézy)*. In Zelenka, M. & Tkáč-Zabáková, L. (szerk.), *Imagológia ako výskum obrazov kultúry (K reflexii etnických stereotypov krajín V4)*. Nitra: UKF FŠŠ. 8–15.

Absztrakt

A tanulmányban azt vizsgálom, hogy a kulturális antropológia szimbolikus osztályozási rendszereivel foglalkozó elméletek központi fogalma, a bináris oppozíció miként kel életre a regényben, miként reprezentálódik a mi és ők csoport hagyományvilága, valamint a sztereotipizálás fokozatai hogyan jelennek meg a szövegben, s nem utolsósorban milyen kohéziós erők mentén maradt és marad fenn a diaszpórában élő zsidó etno-és vallásközösség Európában és a tengeren túl.